

Исаков К.А.

ТАМСИЛЧИЛИК ӨНӨРДҮН БАШАТЫ

Исаков К.А.

БАСНЯ КАК ОСНОВА ИСКУССТВА

К.А. Isakov

THE FABLE AS THE BASIS OF ART

УДК:341.223.

Кыргыз тамсил жанрынын тарыхый эволюциясын изилдеп чыккан окумуштуулар Молдо Кылычтын уникалдуу чыгармачылыгын аттап кете албайт. Анын чыгармалары дээрлик отуз жылдан ашык «кара сандыкка» салынып, ал тууралуу кеп кылууга да, жарыялоого да мүмкүн болбогондугун эскерте кетүүгө тийишпиз.. Дал ошондуктан кыргыз сатирасын изилдөөчүлөр, өзгөчө тамсилчилигибиздин башатын аңтарып көргөндөр бул ири фигураны аргасыздан аттап кетишкен, көрсө да көрмөксөн, билсе да билмексен болушкан. Мунун өзү кыргыз тамсилчилигинин тарыхын туура эмес көрүүгө, деги эле улуттук адабиятты бөксө түшүнүүгө алып келген.

1860-жылы туулган Тоголок Молдонун элдик аллегориялык чыгармаларды жазма формага келтирип, иштеп чыккан китептери («Балдар жомоктору», «Жер жана анын бал-дары») эң алгач 1939-жылы чыккан болсо (ага чейин 1925-жылы жаңы турмуш тууралуу «Насыят» деген ыры 24 бет китепче болуп Москвадан басылган), 1866-жылы туулган Молдо Кылычтын алгачкы китеби «Кыссаи зилзала» деген ат менен 1911-жылы чыгып, андан соң 1925-жылы «Тамсилдер» деген баш сөзүн Базаркул Данияр уулу жазган китепке аллегория-лык поэмалары («Канаттуу», «Буудайык», «Буудайыктын тою») киргизилген. Ошентип кыргыз жазгыч акындарынын ичинен эң алгачкы жарык көргөн аллегориялык чыгармалар Молдо Кылычка таандык болуп эсептелет жана «тамсил» деген сөз - адабияттын термини катары да ошол мезгилде келип киргендей. Ырас ал «тамсил» деген термин кийинки «басня» деген маанисин толук туюндура алган эмес. Бул чыгармаларда кийинки басня сыяктуу аллегориялык образдар, сюжеттүүлүк болгону менен жалпы мазмуну жана формасы И.А. Крыловдун тамсилдериндей эмес эле. Алар жаныбарларды адамдарга кийип-тештирген элдик поэмалар, дастандар сыяктуу болгон. Бирок дал ошол аллегориялык дастандар кийинки классикалык маанидеги тамсил-басняны жаралышына өбөлгө жараткан. Дал ошондуктан да Молдо Кылычтын чыгармачылыгын изилдөө - кыргыз тамсилинин тарыхын изилдөөчүлөр үчүн аттап кетпей турган, сөзсүз кайрыла турган зарыл да, кызыктуу да учур, өзүнчө сөз кылууга татып турган кубулуш.

Молдо Кылычтын чыгармачылыгынын ичинде биздин темага байланыштуу кайрыла

турган эки чыгармасы бар, биринчиси - «Канаттуу», экинчиси - «Бүркүттүн тою». Мындай караганда эки чыгарманын ортосунда эч кандай байланыш жок болуп көрүнгөнү менен дыкаттык менен окуган киши экөөнүн ортосундагы кандайдыр бир жакындыкты сезет. «Канаттуу» бул аллегорияланбаган, жаныбарлар, тагыраагы, канаттуу куштар тууралуу таза ориентологиялык маани-мазмундагы поэма. «Бүркүттүн тою» болсо канаттуулар аллегориялык образга өткөрүлгөн, канаттууларды да, алар аркылуу көбүнчө адамдарды туюндурган, атайын ошол максат көздөлгөн, тамсилдик башаттагы чыгарма. Акын өзү да «Канаттуу» поэмасынын сонунда мындай деп жазат:

Азырынча басамын
Сөз аягын мен гарып.
Кече берсе кечүүнү
Чалчык болот булганып.
Сүйлөй берсе чечениң
Тантык болор уялып.
Кызыл тилди сайратпай
Азыноолак туралык.
Азырынча агайын,
Канаттууну коёюн
Эрмек болуп силерге
Бүркүт тоюн жазайын [1].

Ошого караганда Молдо Кылыч жан-жаныбарларды сүрөттөп атып, аларды адамдарга окшоштурган, табигаттын бул эки макулугун бири-бирине катар койгон, ассоциациялаган, атайын адамдарга сабак болсун үчүн аллегориялык мазмун берген. «Бүркүттүн тою» ушул максатта, ушул ой жүгүртүү формасында жаралган.

Көп адабияттарда Молдо Кылычтын билимдүүлүгү жөнүндө түрдүү ойлор айтылат.

Молдо Кылычтын тамсил жанры менен тааныш болгондугуна ынанууга болот, себеби И.А.Крышовдун тамсилдери басылып чыккан газеталар менен тааныш болгон. Ал эми Чыгыш элдеринин ичине аябай кеңири тараган «Тотунама» жомогу бүтүндөй туруш-турпаты боюнча аллегориялык кара сөз баяны болуп эсептелет.

Молдо Кылычтын чыгармачылыгы изилдөөчүлөр анын билимдүүлүгүн жогору баалап гана калбай, кыргыз жеринин фаунасын жана флорасын өтө мыкты биле тургандыгын, эмприкалык деңгээлде ботаник жана зоолог болгондугун айтышат. А.Муратовдун санагында Молдо Кылычтын «Чүй баяны» поэмасында аты аталып, мүнөздөмө

берилген өсүмдүктөр 140, жаныбарлар 73 [2]. Ушул фактынын өзү эле, б.а. 143 өсүмдүктүн, 73 аныбардын мүнөздөлүшү Молдо Кылычтын аллегориялык образ жаратууга ар тараптан даярдыгы жогору экендигин ыгинелеп турат. Тамсилдеги образдарды жаратуунун, тамсил жазуунун эң биринчи талабы, авторго коюлган шарты аллегориялоо үн алынып жаткан жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн, буюмдардын башкы өзгөчөлүктөрүн, алардын касиетин, жашоо-тиричилигин жакшы билүү экендигин эске алсак, бул жагынан Молдо Кылычтын профессионалдык камылгасы өтө жогору болгон. Анын «Канаттуу» поэмасын окуп чыгып, атактуу М.Ауэзов «мындай чыгарма менен кандай гана адабият болбосун сыймыктана ала тургандыгын» белгилесе, К.Асаналиев минтип жазат: «Сыйкы, Молдо Кылыч өзүнүн жаралышынан табиятка сугу түшүп, көргөнүн, укканын жаза кетирбеген, көз карашы таамай, курч, өтө сергек, баамчыл киши болгон. Ошонун эсебинен ал ар бир кушту, өңү-түсүнө, «иштер» ишине, «кылык-жоругуна» чейин сүрөттөп, ар биринин жекече «портретин» тартат...

...Ушул поэмага байланыштуу айта кетчү дагы бир учур бар: Молдо Кылыч казал түрүн жаратууда, мен айтар элем, түпкүрдөн, ичкериден стихиялуу түрдө жазма адабияттын көркөм закондорун ача баштайт, аны тикеден-тике жүзөгө ашыра баштайт. Маселен, «Канаттуу» казалы композициялык башталышы жана аякталышы бар өзүнчө бир бүтүн курулуш катарында таасир калтырат» [3].

Демек «Канаттуу» аркылуу Молдо Кылыч оозеки адабият менен профессионалдык адабияттын көпүрөсүндө туруу менен жаныбарлар тууралуу казал менен кыргыз тамсилчилигинин башаты болгон аллегориялык поэмалардын да көпүрөсүндө турган. Ой жүгүртүүнүн бир формасынан экинчи формасына өтүүнүн жолун XIX кылымдагы Молдо наамы бар жазгыч акындар ойлоп тапкан сыяктуу эле дал ошолор кыргыз адабиятынын жанрдык изденүүлөрүн, адабияттын ички кыймылын да ишке ашырган. Албетте, алардын башатында Тоголок Молдо, Молдо Кылыч сыяктуу өз мезгилинин сабаттуу адамдары турган.

Канаттуулардын көктөгү айкашы, табияттагы орду аллегориялык чыгарма үчүн чийки материал болду, эми аларга адам кейпин кийгизүү гана зарыл, аны үчүн тамсил жанрына келүү керек. Канткен менен 480 саптан турган бул чыгармада Молдо Кылыч тамсилдик маани-мазмун жаратуу максатын койгон эмес, жөн гана куштар дүйнөсүнө сапарга чыккан да, андан канаттуу куштар тууралуу чыгарма жазып, белгилүү бийиктикти багындырып, сөз жок, ийгиликтүү кайткан. Чыгарманын чоо-жайын

Т.Саманчин бир кыйла башкача түшүнгөн жана мындайча пикирин айткан: «Канаттуулардагы» ар бир куштун кылык-жоругунан, мүнөзүнөн кишилердин кылык-жоругун, мүнөздөрүн

көрүүгө болот. Бүркүт, ителги, шумкар, ылаачын, туйгун, тунжур сыяктуу алгыр куштар, булар - баатырлар, эрлер, берээндер. Кылыч булардын балбандыгына, кайратына, шамдагайлыгына ыраазы болот. Бул баатыр куштарга жору, кузгун, кажырларга окшогон арам тамак залымдерди карама-каршы коёт. Карга, сагызгандарды коркок, кошоматчы, сугалак шылуундар катарында көрсөтөт.

Ала болот сагызган,
Жоор жылкы көрүнсө,
Канын чокуп агызган.
Асмандатып туйлатып
Аркасына жабышкан.
Карчыганы көргөндө,
Кайраты жок кем урган
Кара жерге жабышкан,
Айланып кет баччагар,
Чакылдаган дабыштан!

«Айры куйрук кулаалы, ык бербеген кологой.

Көпөлөктү андыган күйкө куштун куниги» деп, кулаалы менек күйкөнү колдорунан иш келбеген майпар, чоркок, жарамсыз жамандар катарында көрсөтөт.

Молдо Кылычтын «Канаттууларын» Тазабек Саманчин аллегориялык тамсилдик маанисин белгилеп көрсөтсө, К.Асаналиев анда эч кандай тамсилдик аллегориялык маани-мазмун жоктугун айтат [3].

Биздин оюбузча, анда азыркы теориялык түшүнүктөгү тамсил болбогону менен, каармандар аллегориялык сапаттарга толук өтпөгөнү менен аллегориялык белгилерин анча-мыкча көрсөтө калат.

«Канаттуу» деп аталган бул казалда атайын көңүл бура турган дагы бир өзгөчө жагдай бар. - деп жазат С.Алахан [4].

- Кеп Молдо Кылычтын кругозорунун кеңдиги, диний болсо да билиминин теревдига жана ал билимди көркөм туундуларында да ыктуу пайдалана билген сүрөткерлик чеберчилиги жөнүндө бара жатат. Айталы, акын минтип баяндайт:

Сасык үнүп сары ала
Так Сулайман байгамбар
Элчи кылган арага.
Кепилдикке ал күйүп,
Тоок калган жалаага.
Чын бейиштен сүрүлүп,
Жылан калган талаада.
Токонаалат илинип,
Шайтан калган балаага.

Бул келтирилген үзүндүнүн ар бир сүйлөмүндө айтылган ойдун маани-маңызы тээ тереңге, «Библия» менен «Курандагы» уламыштарга катылган. Айталы, «Чын бейиштен сүрүлүп, жылан калган талаада» деген сапта жыландын азгырык сөзүнө кирип Алла Таала тыюу салган дарактын мөмөсүн өзү да жеп, ал аз келгенсип күйөөсүнө да жедиртип күнөөгө баткан Обо эне менен Адам Ата жана Алла Тааланын каргы-

шынан улам боору менен жылып, топурак жеп калган жылан жөнүндө сөз болуп жатат. Албетте, казалдын мындай катмар маанилүү учурлары анын маңызын тереңдетип, чыгарманы адамзат тарыхында жаралган эң бир асыл баа мурастар менен тамырлаштырып, натыйжада, анын көркөм туунду катары нарк-насилин андан бетер арттырып турат.

Демек Молдо Кылыч «Канаттуу» казалында өзүнүн турмуштук байкоолорун гана эмес, адабий, диний таасирлерин жана адамзаттын ыймандык темадагы мифологиясын да пайдаланып, аларды элдик оозеки чыгарма-чылыктын традициялары менен кездештирген.

Албетте, Молдо Кылыч «Бүркүттүн тою» түздөн-түз Шабдандын ашына карата жазган деп айтууга далилибиз жок. Бирок жалпысы мына ушундай аш-тойлорго карата акындын мамилеси, бунту аллегориялык ыкмада берилип жатканын чыгарма менен улам тереңдеп таанышкан сайын ынанып отурабыз. Ошентип кайрадак бүркүт берип жаткан тойго келсек:

Азанчы кылды тоокту,
Азгина карап байкачы,
Тамашаны - зоокту,
Чечен болду булбулу,
Торгой болду молдосу,
Кекилик ашкан жоргосу,
Үпүп болду жолдошу,
Эшен болду күкүгү,
Сопу болду үкүсү,
Күйкө болду бийчиси,
Жөргөмүш болду дарчысы.

Ошентип той-тойго уланып, той шааниси катуу кетет: баш байгеси куу болот, андан кийинкиси - койдой болгон тоодак, үчүнчүсү -каз, төртүнчүсү - улар, бешинчиси - кекилик, чйл, чубар, алтынчысы - өрдөк, жетинчиси -бөдөнө, сегизинчи - боз чымчык, тогузунчу байгеси - келес, онунчу сайган байгеси - майда чыккан болот.

Мына ошентип анык эле адамдар турмушуна, алардын тиричилигине: байге талашуусуна, ат чаптыруусуна, куран окутууга, ыр айтышууга, конок болуп эт жегенге ж.б. өтүп кетебиз.

Андай болсо эки адабиятчы (Т.Саманчин жана К.Асаналиев) бул чыгарманы эмне үчүн талашып, полемикага түшүп, бирөө аны тамсил десе, бирөө андан тамсилдик маанини көрбөйт. Менимче, мунун эки себеби бар: биринчиси, чыгарманын ички татаал образдарында, б.а. андагы каармандардын кайсынысы аллегорияланган канаттуу, кайсынысы жөн эле аллегорияланбаган канаттуу экендигин так ажыратуунун кыйындыгында. Экинчиси, эки адабиятчынык эки ача пикиринин айтылган мезгилдеринин арасында дээрлик жарым кылым бөлүп тургандыгында, албетте, бул мезгилдин ичинде кыргыз тамсилчилери жанрдын табиятын ар тараптуу өнүктүрүп, тамсил тууралуу элүү жыл мурдагы пикирлерге өзгөртүүлөр кирди, эгерде Молдо Кылыч

аллегориялык поэмага стихиялуу түрдө кайрылса, Асаналиевдин замандаш тамсилчилери жанрдын спецификасын атайын аң-сезимдүү өздөштүрдү, батыштык классикалык тамсилдин традицияларын профессионалдуу түрдө алып келди. Андыктан да маселеге К.Асаналиев өзүнөн мурдагы адабиятчы Т.Саманчин пикир айткан мезгилден караган эмес. Биздин оюбузча, дагы кайталап айтканда, тарыхый учурдун ченеми менен караганда бул чыгарманы толук бойдон аллегориялык формадагы дастан деп айтууга негиз бар.

«Бүркүттүн тою» биринчи жолу 1925-жылы араб арибинде «Тамсилдер» деген ат менен Молдо Кылычтын китеби катары Москвадан Кыргыз билим кемесинин эмгеги катары СССР калктарынын борбор басма мекемесинен чыккан жана ошол басылманын кыска баш сөзүн жазган, түзгөн, имласын дурустап чыккан Б.Данияр уулу мындай деп айтат: «Мында «Канаттуу» деген кыргыздын белгилүү акыны Кылычтыкы, Кылычтын өз чыгармасынан эмес, эл оозунан жазылып алынган.

«Бүркүттүн тоюнун» негизин элдик чыгарма түзүп, Молдо Кылыч аны иштеп чыккан сыяктанат. Бул жерде белгилей турган нерсе – эң алгачкы учурда эле чыгарма «тамсил» деп аталган, бирок ал классикалык маанидеги «басня»-«тамсил» болгон эмес, кыргыз оозеки адабиятынан келип чыккан тамсил катары түшүнүлүшү керек. бул ыгарманы К.Асаналиев: «...бай-манаптардын той өткөрүү каадасын келекелеп, сындап жатпаса деле керек, анын тек гана өзү жакшы билген каада-салттарды, жөрөлгөлөрдү куштар дүйнөсүнө «көчүрүп» келип, канаттуулардын жекече айырма-чылыктарын сүрөттөөнү максат эткен болуу керек. Поэманын мына ушул өзгөчөлүктөрүн байкоо үчүн анын жыйынтык бөлүмүнө көз жүгүртүү жетишерлик. Маселен «күлүктөргө» он байге сайылат. «Баш байгеси - куу», андан ары улам кичирейип отуруп, эң соңкусу «чычкан» болот. Дал ушул эле градациятартип күлүк жарышта да толук сакталып, эң биринчи болуп «карчыга кыраан», онунчу болуп «күйкө» келет. Акын «байгени» гана эмес, «жеңип алуучуларды» да ушул градациядан өткөрөт, «карчыга кыраанга» - «куу», «күйкөгө» - «чычкан» тийет. Байкалып тургандай градация жөн жерден эмес, куштардын табиятына жараша келип чыгат» [3], - деп кайра бир жолу «Бүркүттүн тоюнун» тамсил эмес экендигин, а түгүл аллегориялык маани-мазмун жоктугун айтканы менен ал айрым жагдайларды эске албай жатат. Алар, биринчиси, ар кандай аллегориялык чыгармага, анын ичинде тамсилдерге адамдардын образы сөзсүз түрдө жаныбарлардын турмушунан алынган кезде алардын окшош белгилери табылат; экинчиси, адам турмушундай, алардын мүнөз-аракеттериндей эле жаныбарлардын турмушу да ар түрдүү, мүнөз-аракеттери да ар кыл болуп, алардын ортосунда кандайдыр бир жакындык, тогошуу сөзсүз болбой койбойт; үчүнчүдөн, акын куштарын кейиптеш-

тирип, аларга адамдардын маскасын кийгизген-диги бүткүл чыгарманын турпатынан сезилип турат; төртүнчүдөн, адабиятчы «бай-манаптардын той өткөрүү каадасын келекелеп, сындап жатпаса деле керек» деп айтканына макул болууга болбойт, анткени подтексттен дал ошол нерсени - сатираны, той берүүчүлөрдүн иш-аракетин келекелөөнү көрө алабыз.

Албетте, бул чыгарманы И.А.Крыловдун тамсилдериндей критерий менен кароого болбойт. Бирок анда кыргыз классикалык тамсил жанрынын алгачкы башаттарын - адамдардын жашоо-турмушун каймана мааниде берүүнүн көрүнүштөрүн ачык көрөбүз жана ушул жагынан

Молдо Кылычты кыргыз тамсилчилигинин башаттарында турган жазгыч-акын деп айтууга милдеткербиз.

Колдонулган адабияттар

1. Молдо Кылыч Казалдар. Түз. О.Сооронов. - Ф., 1991
2. Муратов А. Молдо Кылычтын «Чүй баяны» поэмасын талдоодо ишке ашыруучу дидактикалык талаитар / Китепте: Орто мектепте кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун технологиялары. Илимий-иликтөөлөрдүн жыйнагы, 1-чыг., - Б., 2008
3. Асаналиев К. Башат / Китепте: Молдо Кылыч Казалдар. Түз. О.Сооронов. - Ф., 1991.
4. Алахан С. Беш молдо. - Б., 2004

Рецензент: д.филол.н., профессор Үкүбаева Л.